

Alexandre Bataller Català*

Foc i fulla! Estampes de moreres en el paisatge agrari i social de la Safor

El cultiu de la seda, tan arrelat a la història dels valencians durant segles, és avui un record esvaït. Les fulles de morera broten cada primavera per recordar-nos el temps del naixement dels cucs de seda i encara ressonen velles tonades, escoltades a moltes contrades (Bataller 2013), que recorden la dedicació femenina a l'activitat sericícola, fins i tot en la collita de les fulles de morera: «Les xiques de Beniopa / són totes molt faeneres, / tenen la panxa rasposa / de pujar dalt les moreres». (Sanchis Guarnier 1982: III, 183). En aquest treball dibuixarem, amb lleus pinzellades, un panorama en estampes que ens aproxime a la presència (i també a l'oblit) de les moreres a la comarca de Safor, en paral·lel a la progressiva transformació del paisatge agrari i social.

Un paisatge poblat de boscos i vergers de moreres

A la fi del segle XVIII els viatgers que visiten València parlen d'una ciutat enclavada enmig d'un bosc de moreres: «A orillas del Guadalaviar está situada la ciudad de Valencia en medio de un inmenso bosque de moreras» (Bowles 1775: 133). El mateix ocorria amb altres ciutats valencianes, com és el cas de Xàtiva: «La huerta de San Felipe ofrece un bosque de moreras, cercado de olivos, algarrobos y viñas» (Cavanilles 1795: IV, 221). Les moreres s'estenen en horts, partint de la base del model de l'hort valencià (Besó 2014), i conformen allò que el sempre enyorat Joan Pellicer definia com «un bosc aclarit i ordenat de fulloses i llustroses moreres» (Pellicer 2004: 80).

Efectivament, les moreres i la seda són centrals en el paisatge agrari i econòmic de l'Horta de Gandia de finals del XVIII, com proven les descripcions de Bernardo Espinalt: «Gandía. Los campos de la ciudad están plantados de moreras, almendros, olivos, algarrobos, y viñas: se coge mucha seda, aceyte (sic), vino, arroz, cañas de azúcar, azafrán, vino, y cáñamo, pero poco trigo y cebada» (Espinalt 1786: II: 196).

* Universitat de València.

No és d'estranyar, doncs, que el botànic Cavanilles descriga la disposició de les plantacions de moreres, en els camps de regadiu, amb uns altres cultius entremig: «La aplicación y contnuos esfuerzos de los naturales han convertido el suelo en un vergel ameno por la multitud de moreras, frutales y diversas producciones. Alinearon las moreras, dexando (sic) entre las filas áreas aniveladas para trigos, maíces, alfalfas, melones y otras plantas útiles» (Cavanilles 1795: IV, 142). Una convivència de les moreres amb altres conreus que Vicente Franco també descrigué el 1803: «a filas y dejan entre estas áreas niveladas para trigos, maíces, alfalfas, hortalizas y otros granos» (Franco 1803; citat per Gongga 2000: 34).

Com sabem, la llengua designa i determina el món que vivim. Hi hagué un temps que també la morera arribà a estar tan instal·lada en el viure diari dels valencians i, entre ells, els saforencs, que la diversitat de noms de moreres era tan gran com en temps recents ha esdevingut amb el taronger. El soci saforenc de la Real Sociedad Económica de Amigos del País i capità de milícies, José Arramendia, diferencia vuit varietats de morera en atenció a la seua fulla, tal com eren conegudes a l'Horta de Gandia el 1807, en una llarga enumeració: «Moreras de oja (sic) de la Ley de Morereta roja, mora casi negra. Morera de oja de la Ley de Punta de Rella, mora casi negra. Morera de oja de la Ley de Bledana negra, mora negra. Morera de oja de la Ley de Pego, mora roja casi negra. Moreras de oja de la Ley de copet, mora roja casi negra. Moreras de oja de la Ley de la Palanca o Penca, mora roja. Moreras de oja de la Ley de chila, mora blanca. Moreras de oja de la Ley de García, ó Almoyna, blanca» (Arramendia 1807: f. 2r-2v). Tomás de Otero, en un dictamen sobre aquest informe, datat a València el 6 d'octubre de 1807, critica aquesta classificació basada exclusivament en els noms locals de Gandia i reclama un «discernimiento de las varias especies de moreras no solo por el color del fruto y nombres que se les da en Gandía, sí que también por la forma de la hoja, cualidades de la madera, ramas, raíces y demás circunstancias que caracterizan las variedades».

Els usos i costums dels llauradors saforencs de primers del s. XIX havien arribat a diferenciar semànticament un sistema de designació per a la poda de les moreres: «El primer año después de acabadas de podar las moreras llaman los labradores año de *morera verdana*, el segundo año *morera de arpa*, el año tercero *morera de rearpa*, el cuarto año *morera de violí*. El año de verdana se hacen las hortalizas, en el de arpa los granos de primera necesidad, y las dos últimas podas de rearpa y violín son pésimas para [f.7v] las moreras para la cría de granos en feliz disposición, y para la de hortalizas absolutamente regables, contra uso, costumbre, aumentos y reglas pervenidas y adoptadas en la buena agricultura provincial, y los labradores de conocimientos prácticos, si obligados de la necesidad en el año de moreras de verdane repiten hortalizas, se valen del remedio de la poda extraordinaria llamada arpa de gall, que se reduce á cortar el verdane ó renuevos del año por la mitad de sus varas, á fin que no perjudique á las hortalizas, ni pase à la rearpa, deteniendo su curso para que no sal-

ga de arpa, y permita la sementera de granos de primera necesidad que no seria asequible sin esta operaci3n» (Arramendia 1807: f.7r-7v).

En aquest sentit, la comarca de la Safor era coneguda per aplicar una poda bianual a les moreres: «hablen actualmente las moreras llevadas á uso y costumbre en la huerta de Gandía, que es podadas bienalmente, las del condado de Oliva podadas lo mismo, y trienalmente algunas como en otros distritos cuyos labradores en beneficio individual han adaptado la poda bienal de las moreras» (Arramendia 1807: f. 2v). D'aquesta mateixa qüestió tracta Cavanilles, en considerar negativament la manera d'actuar tant a Gandia com a València: «Como el suelo produce sin cesar cosechas de mucho precio, para que estas prosperen sin obstáculos, gobiernan las moreras del mismo modo que en la huerta de Valencia, cortándoles cada tres años todos los ramos hasta la corona. Son frecuentes y considerables las heridas que esta práctica provoca a las moreras» (Cavanilles 1795: IV, 145). Per contra, considera positives les pràctiques aplicades a Pego, on «No mortifican las moreras con frecuentes heridas como en las huertas de Valencia y Gandía; antes al contrario conservan siempre los cimales ó ramos principales, que dexan bien abiertos para que el sol y el ayre entren sin obstáculos; y permiten crecer aquellas varas ó ramos secundarios que contribuyen a aumentar la hoja. [...] De pocos años á esta parte arrancan los olivos para plantar moreras, que dan doblada utilidad; por cuya causa la cosecha de seda va siempre en aumento, siendo la actual de 300 libras» (Cavanilles 1795: IV, 149).

Sense allunyar-nos de la Safor, la llarga carta que Gregori Maians escriu, des de la seua casa d'Oliva, a José Carvajal, secretari d'Estat de Ferran VI, el 24 de febrer de 1748, a més d'una aferrissada defensa d'aquesta activitat per a l'economia del Regne, ens serveix com a minuciosa descripció del procés de cria dels cucs de seda, que parteix de la cura en el conreu de les moreres, com mostra el fragment següent: «Uno de los frutos naturales que, según la economía de la Divina Providencia, tocó al reino de Valencia, es la cría de los gusanos de la seda, cría que pide diligentísimos i costosísimos preparativos, singularísima industria i vigilantísimo cuidado de día i noche. Porque las moreras son unos árboles mui delicados que no se crían y conservan bien sino en países mui templados, como en algunos deste reino de Valencia, aman el estiércol, piden mucho la repetidísima diligencia del arado, el riego oportuno, escogido enjerto, mano maestra en la podadera i un sumo cuidado en substituir otras a las que se van muriendo por enfermedad i vejez. (...) La gran aplicaci3n i curiosidad de los valencianos en esta cosecha son causa de que la seda de este reino es mejor que la de Turquía i la de Calabria; i su cosecha tan grande que es suficientísima para abastecer a toda España i a muchos dilatados dominios fuera de ella». (Carta de Gregori Maians a José Carvajal, secretari d'Estat de Fernando VI, escrita a Oliva el 24 de febrer de 1748, BAHM, 143; Mayans, 1976: 86-87)

Cultiu de moreres, sericicultura i filatura de seda

L'arribada de la seda al Mediterrani occidental acostuma a situar-se cap el 960 d.c. Ja des dels seus orígens orientals, com des de la introducció pels àrabs, s'han distingit dues activitats: les operacions per obtenir el capell de seda i la seda crua (sericicultura) i les accions d'extraure el fil, tòrcer-lo o teixir-lo (filatura). En els dos casos, unes activitats associades a les dones. L'enciclopedisme medieval estableix que criar cucs, filar i teixir seda són activitats específicament femenines: «Les dones, així mateix, que són honrades e riques, tots temps deuen ésser ocupades en obrar seda, o en filar, o en qualche bon exercici» (Eiximenis 1983: 211). I el morerari, el bosc de moreres, també és un espai femení, associat a la fertilitat i la fecunditat.

L'extensió de les moreres pel territori valencià és un fet al llarg del segle XV. Com ens mostra la documentació (vegeu Navarro 1992) la difusió de les plantacions de moreres s'estén des de Múrcia i Oriola cap a la Safor, la Ribera Alta, Xàtiva, l'Horta de València i, en menor mesura, la Plana de Castelló. El moment històric en què creix considerablement la plantació de moreres a la Safor, a l'igual que ocorre en altres comarques valencianes, correspon a la segona meitat del segle XV i les primeries del XVI. Són interessants, en aquesta línia, les dades que ens ofereix el capbreu de la Col·legiata de Gandia de 1510 a 517 (AHN, Osuna, llig. 1.133.6), que ens dibuixen el panorama dels llocs i les partides del terme per on s'estenen: «les hi trobem disperses en camps per l'horta (partida del camí de la Mar, partida de la Font de Muntaner, partida de l'Assoc), en les rambles i a prop dels rius, i en la part muntanyosa, en concret en la partida de Barx. Doncs bé, en els vuit casos que recull l'esmentat capbreu, les terres mitgeres amb la parcel·la de moreres en qüestió també estaven ocupades per aquest arbre» (Pastor 1992: 34).

Expulsats els moriscos, la morera continua sent la punta de llança de l'agricultura comercial valenciana. Una mostra: «A Simat, entre un cinqué i un quart de l'horta estava totalment plantat de moreres, i un altre terç adicional ho estava també en part» (Furió 1995: 327). En les cartes pobles de la comarca, la morera es tinguda en consideració. La carta pobla de Rafelcofer autoritza a plantar fins 12 fanecades de moreres en horta, on es poden cultivar plantes de farratge i hortalisses sense pagar res, però si es plantaren més de 60 moreres, paguen el cinqué en comptes del sisé (vegeu Ciscar, 1977: 215). La carta pobla de Daimús del 1694 sentència «que los pobladors tinguen obligació de plantar cascun any dos moreres» (ARV, Manaments y empare, 2, 15, 39; reproduït a Ciscar, 1977: 375).

Que la seda forma part de l'economia comarcal ens ho confirmen les dades del cadastre de 1724 de les vendes rurals i urbanes dels veïns de Gandia, les quals indiquen que els conreus més importants de l'Horta de Gandia eren el gra (blat i dacs), seguits de la seda i, en

menor mesura, hortalisses, vi, oli i garrofes (Casey 1984: 241). El camí cap a la progressiva mecanització i especialització provocà que, des de la meitat del XVII, s'inicié la progressiva desaparició de les filatures particulars. Per una banda els colliters i, per l'altra, els filadors. En aquest sentit resulta interessant comprovar que l'estampa valenciana de l'*Atlante Español* (vegeu fig. 1) mostra un dona valenciana amb una botja plena de capells al braç i, al fons, dues dones que conformen una escena d'ofegat del capell en viu i filatura en un torn, davant d'una alqueria.

Fig. 1. *Atlante Español*, 1786 (t. 8, Reino de Valencia, Estampa 2).

Tot i que es condemna explícitament produir la seda i filar-la, la pràctica arriba fins la fi del segle XIX. En tenim molts testimonis. Com ara l'informe, datat el 1841, del cònsol de França a València que així ho corrobora: «Dans les familles nombreuses l'anné se pase à filer à la main les cocons produit de la récolte» (citat per Fuertes 1985: 195). A la Safor, l'escena de la dona que fila al camp ens la mostra Gaietà Salelles Cardona (1832-1916), saineter i torcedor veí de Gandia, que publicà el 1864 el sainet anomenat *Els sospirs d'un llauraor* (Salelles 1987: 1-8) ambientat en una alqueria fronterera entre els termes de Daimús i el Grau, en el dia de santa Anna, festivitat en què hi ha costum de dinar al camp, on es planteja el conflicte «de classe» entre els llauradors de saragüells i mocador al cap (que fan cucs i filen seda) i els oficials pixavins de gorra i *jaca* (torcedors de seda). En un moment de l'obra, Pasqual, encés d'ira perquè la seua filla Pepeta coqueteja amb els torcedors de Gandia que han vingut de visita, per tal d'allunyar-la d'aquells, manté el diàleg següent: «Pasqual: Pronte, mamprén la filosa. / Pepeta: No tinc filosa, s'engaña. / Pasqual: Dona sí'n veig, en la caña / t'ha de pegar sis bots» (Blasco 1986: 69-70).

Però tornem a l'inici, al temps de José Arramendía, al segle XVIII, el període de major esplendor de la sederia valenciana, «el nucli manufacturer més important de la sederia espanyola del divuit» (Franch 1997: 9). En aquest temps, els morerars eren molt estesos arreu del País Valencià, però es concentraven fonamentalment a la zona de la Ribera Alta, que era la primera comarca productora (especialment els pobles riberencs del riu Magre) i, a molta distància, les comarques de l'Horta, la Safor i el Baix Segura (vegeu Santos Isern 1981). Un temps en què les filatures també es mecanitzen, com és el cas de la innovadora fàbrica de Vinalesa per a la filatura i el torçut de seda, establerta el 1770 (vegeu Aguilar 1990: 58-65 i, en especial, Franch 2004).

Moreres que abandonen el paisatge agrari, tallades per milers

L'inici del segle XIX es presenta esperançador. Un paisatge agrícola colonitzat per moreres que creix en paral·lel a la naixent industrialització. Els centres més importants de conreu de morera al País Valencià, el 1838, eren la ciutat de València, i en especial l'Horta, Castelló, Alberic, Pego i Alzira (Fuertes 1985: 189). A partir de la dècada de 1830 comencen a sorgir nombroses empreses de filatura que elaboren una seda de qualitat reconeguda. La primera màquina de vapor de la província de València s'introdueix a la ciutat de València el 1837, a la fàbrica la Batifora de Patraix, i la seua finalitat era la filatura de la seda. El mateix 1837 es registren cinc filatures de seda a la província de València (Fuertes 1985: 196).

Aquest incipient renaixement es va veure truncat per la irrupció de l'epidèmia de la pebrina a partir de 1854 que arruïnà completament la sericultura valenciana. (Franch 1997: 18). En ple procés renovador, quan la mecanització progressava i es feia una divisió del treball, quan la producció sedera en les seues múltiples fases, de l'andana al taller, ocupava unes 10.000 persones, s'esdevingué l'epidèmia que arruïnà la secular sericultura valenciana. La malaltia de la pebrina (la «negreta» com era anomenada pels valencians coetanis), contagiosa i hereditària, anomenada així per les taques fosques al cucs, assolà les produccions de tota Europa. Tot i que Louis Pasteur trobà cap el 1869 la solució amb la selecció de les llavors, els resultats en foren desastrosos. Ni els esforços d'alguns colliters per importar cucs de França, Itàlia i la Xina, ni la importació de sedes estrangeres donaren cap resultat. El desastre que ocasionà la baixada del preu del capell féu que molts llauradors valencians optaren per tallar les moreres. La situació fou crítica en comarques de llarga tradició sericícola, com és el cas de la Ribera. Mentre que el 1836 les moreres ocupaven el 24% de la superfície cultivada del terme d'Alzira el 1860 només representava entre el 4 i el 5% (Peris 1989: 208).

Després de quatre segles de conreu de morera en aquestes terres, amb les consegüents oscil·lacions d'esplendor i decadència, vers l'any 1880 es mirava la morera com un arbre

improductiu, que hauria d'acabar sent tallat en grans quantitats. Miguel Bosch, en la seua avaluació de les destrosses de la inundació del Xúquer de 1864, en referir-se a l'arrasament de les moreres, transmet de manera gràfica i eloqüent aquest sentiment d'indiferència cap a la pèrdua de l'arbre d'or: «esta pérdida tal vez no ha arrancado una lágrima sincera a los ribereños, apasionados en otro tiempo por tan precioso árbol. Al incendiar los montones de paja de arroz que envolvían las moreras, no parecía sino que se trataba de reducir a cenizas un cadáver para ahorrarse los gastos de la sepultura» (Bosch 1866).

Amb tot, a l'estil de les collidores de fulla de morera provençals exaltades per Frederic Mistral (vegeu-ne una imatge coetània a la fig. 2), els poetes de la Renaixença idealitzaven el procés de la collita de la morera, en el qual intervenien dones, com ara la dona collidora de fulla: «la que desfulla la frondosa branca / aliment de l'insecte filador» (Llorente 1983: 158). El poema «Traient de rama» de Constantí Llombart narra el dramatisme d'una família llauradora que després de tenir moltes esperances en la collita, acabarà perdent els somnis i il·lusions per l'epidèmia de pebrina («la traïdora negreta»). En l'escena de la collita de la fulla l'home puja dalt la morera i la xica és a baix, per omplir la panera de fulla: «S'aviva la llabor (sic), y á pelar la fulla / Visanteta y son nuvi á l'horta van; / Ell puja á la morera y ab gran bulla / Omplin y porten la panera gran» (Llombart 1896).

Fig. 2. Collita de fulla de morera en les Cevenes (França), segons gravat de 1870 (Pasteur 1870: 265).

El desplaçament dels cultius de morera

El declivi productor de la seda encara no havia estat definitiu, amb la Ribera com a principal zona productora a la fi del segle XIX: «La zona de Valencia comprende, por la costa del Mediterráneo, desde Pego a Castellón (...) La zona valenciana rinde hoy anualmente 400.000 kilos de capullo, y los pueblos más productores son Alcira, Carcagente, Játiva, Al-cudia, y en menor grado, otros de la ribera del Júcar. En el término municipal de Valencia apenas si se produce seda, pues se han arrancado las moreras por causas de la epidemia que hubo en los gusanos. En dicha zona, apenas si se produce hoy el 10 por 100 de lo que se producía antiguamente» (Baleriola 1897: 14).

A Gandia, durant la temporada de cria del cuc, a més de regular la venda extemporània de fulla (vegeu els bans municipals a Garcia Frasset 1995), era vigent el mercat diari de fulla de morera, circumstància que destaca el Comissari d'Agricultura, Vicent Lassala, en la seua ressenya de 1871: «La producción de la seda tiene gran importancia en Gandía, la huerta se halla poblada de moreras, y de los pueblos comarcanos se trae mucha hoja al mercado diario que se establece durante la temporada de la cría de los gusanos en la ciudad» (Lassala 1871: 12). També la seda era important el mercat anual celebrat al juliol a Pego: «celebra una feria anual muy concurrida, que principia el segundo miércoles de julio, y dura 3 o 4 días, en la que se trafica principalmente en la seda» (Madoz, XII; citat per Costa 1977). A la Ribera, el reputat mercat de seda d'Alzira encara continuava vigent: «En [mayo] empieza en Alcira el mercado de capullo y de seda hilada que traen a la venta los campesinos de la ribera. Los comisionados nacionales y extranjeros acuden a comprar a este mercado central, donde se negocia por valor de algunos millones de reales» (Lassala 1871: 4).

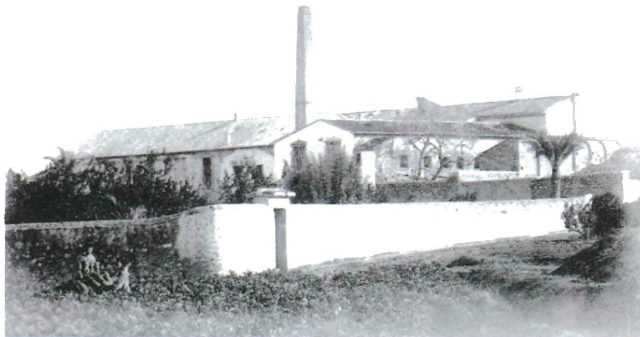

Fig. 3. La fàbrica Lombard d'Almoines a la fi del s. XIX, encara envoltada d'hortos (AHCG, CA 396: 65).

En aquest moment de caiguda de la producció de seda, amb el tancament de moltes filatures, a contracorrent per tant de la tendència general a l'abandó de l'activitat, un comerciant tèxtil vingut de Nimes, Enric Lombard, crearà a Almoines una filatura de seda, que creixerà ràpidament (vegeu fig. 3). Fins i tot, Lombard comprà el 1885 la fàbrica de Boix Jacquet al carrer Trapig de Gandia, que havia instal·lat una filatura de seda a vapor amb 60 peroles el 1868.¹ L'empresa no sols no fracassà sinó que superà amb èxit la difícil crisi de 1854-67 i n'isqué més enfortida.

En el primer terç del segle XX, la casa Lombard participa activament en l'anomenat Fomento de la Sericultura Valenciana, que fa un formidable esforç pedagògic de divulgació de les tècniques modernes de cria de cucs entre els llauradors (fins i tot va produir la primera pel·lícula didàctica per ensenyar als llauradors les millors pràctiques), a més de potenciar-ne el cultiu en zones no colonitzades encara pel taronger (Lombard 1960: 6), va distribuir gratuïtament moreres i en va plantar per carreteres, camins veïnals i terraplens (Col·legi, 1926).

Fig. 4. Comisaria de la Seda. Mapa de les localitats on foren enviades moreres i llavor durant la campanya 1927-1928.

1. Els fabricants locals no són aliens als canvis que imposa la industrialització. Un petit fabricant de seda de Gandia, José Manero, escriu dos articles a *El Mercantil Valenciano* (maig de 1881 i gener de 1882), on es queixa de la concentració fabril i de la competència de les grans fàbriques de l'Horta de València, de les dures condicions laborals (contractació de dones i xiquetes, jornades de dotze i catorze hores, salaris baixos), higièniques i uns reglaments estrictes que prohibeixen cantar i parlar (Sevilla 2002: 140-141).

La Comisaría de la Seda, encarregada d'impulsar el «resurgimiento sericícola de nuestra Patria», elabora per aquesta anys un pla per repoblar intensament amb moreres tot el territori d'Espanya (vegeu fig. 4). Durant aquest període, les localitats amb una presència de llauradors dedicats al conreu dels cucs de seda, que mantenen l'assessorament del Fomento de la Sercicultura Valenciana (Col·legi 1926: 14) s'escampen per nou comarques valencianes: l'Alt Palància (Sogorb), el Camp de Túria (Llíria, Benaguasil i Benissanó), l'Horta (Aldaia), la Ribera Alta (Alfarb, Carcaixent, Catadau i Torís), la Canal de Navarrés (Navarrés), la Vall d'Aiora (Xalans), la Plana d'Utiel (Requena), la Vall d'Albaida (Agullent, Bellús, Benissuera, Guadassèquies i Sempere) i la Marina Alta (Pego, Benidoleig i Sanet). La morera desplaça el seu territori cap a les terres valencianes interiors, la Safor mantindrà la filatura però iniciarà la fi de la tradicional activitat sericícola. Aquest desplaçament dels cultius provocà que a meitat del segle XX resultara ja una tasca difícil localitzar qualsevol rastre de moreres a la Safor: «En la actualidad no hemos podido ver ni una sola morera durante el recorrido de la huerta, en otra época una de las comarcas sericícolas más fuertes de Valencia» (Fontavella 1952: 135).

L'última collita efectuada a Pego data de 1948 i, durant el nostre treball de camp, hem trobat testimonis que avalen, a més, les localitats de la Font d'en Carròs i Vilallonga com a nuclis productors del preuat capell de seda (Bataller/Narbon 2005: 58-61). A meitat de segle, les moreres acaben desapareixent del paisatge agrari saforenc, on el taronger esdevé dominant. En resten els testimonis arquitectònics: els 2.845 edificis de dos plantes, assenyalats per Fontavella (1952: 136), amb una cambra dedicada a disposar les andanes per a la cria de cucs. Fins i tot els avivadors que moltes cambres contenien. Resten mostres de cultura material, com les cassoles planetes on es guardava la llavor o el record de les formes de vida i els rituals associats, com ara la benedicció de la llavor el dia de sant Josep, per citar-ne alguns vestigis.

Moreres japoneses que dupliquen les anyades

En temps de la Dictadura, un decret de 1946 establí les zones sericícoles d'Espanya, que designaven Lombard com a única empresa responsable per a la zona valenciana i balear (Lombard 1960: 24). Des d'aquest moment fins l'any 1975 Lombard serà una empresa que controlarà tot el procés sericícola: morera, capell i filatura, amb la posterior comercialització de les madeixes de seda. En aquest context, destacaran les produccions dutes a terme a la Canal de Navarrés² i el Camp de Túria, que suposaran la implantació de les anomenades *collites dirigides* (amb una finca de moreres a la Pobla de Vallbona, per a ús dels colliters) i

2. Sobre els aspectes culturals i lingüístiques de la sericultura en aquesta i altres comarques castellanoaragoneses consulteu Bataller 2010.

la introducció d'una varietat de cuc, el polihíbrid japonés, associat a unes noves varietats de moreres procedents del Japó, que permetia fer una segona anyada, a més de la de primavera, al setembre, que proporcionava ingressos suplementaris a les famílies, que compen-saven àmpliament els intensos treballs.

Aquesta modernització venia d'Itàlia, on s'havien començat a produir llavors de cucs de seda *polihíbrid* de capell blanc, en analogia amb la producció japonesa, al Centre Genètic de San Giacomo di Veglia, des de 1952 (Ufficio 1962: 5). El polihíbrid japonés, que ja havia estat assajat a València des de 1953, prendrà volada des de 1956, data del viatge al Japó de Jean Desfargues (Lombard 1960: 26). A partir de 1958 s'inicia un intercanvi amb produc-tors d'Itàlia del Nord sobre la cria de les noves races de polihíbrids (vegeu Lombard 1960: 27). A més, la filatura d'Almoines canviarà la vella filatura per una nova, vinguda del Japó, anomenada Tama.

Fig. 5. El tècnic de Lombard Josep Maria Lluésma, davant plantacions de morera japonesa en una plantació a Almoines al costat d'un camp de tarongers, a la fi dels anys cinquanta.

De la renovació esdevinguda en són mostra dos tècnics sericultors de l'empresa Lombard. En primer lloc, Josep Maria Lluésma i Bosch (vegeu fig. 5), nascut a Montcada l'any

1922, que l'any 1939 entrà a treballar a la fàbrica que Lombard tenia també en aquella ciutat i que als 22 anys es desplaçà a Almoines per introduir les modernes tècniques del conreu de la seda, és un exemple d'aquest canvi d'orientació en la modernització de les filatures. Format a Múrcia, Talavera i San Giacomo de Veglia, manté constants contactes amb altres fàbriques sederes de l'Estat.

Un altre nom clau és el de Jesús Soldevila Morant (vegeu fig. 6), nascut el 1927 a Almoines, que rebé formació del tècnic de Benaguasil Eugenio Murgui, i cursos a l'estació sericícola de l'Alberca a Múrcia del prestigiós enginyer agrònom i tractadista sericícola Felipe González Marín sobre tot allò relacionat amb el cultiu de la Morera (vegeu González 1951). L'empresa el destinà al Camp de Túria on es féu càrrec de la finca de la Pradera, una plantació amb 40 fanecades de moreres, i de les criances associades en les poblacions del Camp de Túria (l'Eliana, Benaguasil, Pobla de Vallbona, Benissanó i Lliria) i la Canal de Navarrés (Bolbait i Navarrés) on posà en pràctica les tècniques d'*avivació* col·lectiva que havien estat desenvolupades per la indústria sericícola francesa, al centre sericícola d'Alès. Les seues feines tocaven tots els aspectes del procés. En relació a la morera, des de fer plantons a les marjals de la Safor, anar a per fulla al camí de les Moreres de València o, fins i tot, la tasca d'alfarrassar les fulles de morera (calculades en arroves) que podien trobar-se en els carreteres i així calcular les unces de llavor que podrien criar-s'hi.

Fig. 6. Jesús Soldevila, tècnic sericícola de l'empresa Lombard d'Almoines, repartint fulla als cucs en una andana experimental.

La crisi final de l'activitat sedera arribà primer a França i després a Itàlia, que no produïren cucs més enllà dels setanta. En conseqüència, els colliters valencians que feren la collita de setembre de 1975 foren els últims d'Espanya i probablement d'Europa (vegeu Bataller 2006).

Cloenda: memòria i oblit de les moreres

Al paisatge de la Safor del segle XXI costa trobar moreres antigues. Algunes de les més conegudes han estat plantades amb un valor ornamental. Els xiquets, alguns dels quals encara cullen fulles per als cucs que crien en una caixa de sabates, ja no mengen els seus fruits i les moreres són blasmades per embrutar els carrers. Les estimables moreres plantades als carrers més antics de la platja de Gandia són moreres de varietat japonesa, testimonis del darrer moment de la sericicultura valenciana, que va dirigir la fàbrica Lombard (vegeu fig. 7).

Fig. 7. Morera japonesa Kokuso 21. Platja de Gandia: carrer Les Barraques.

El tècnic Jesús Soldevila comprova que les noves generacions ja no coneixen els secrets de les venerables moreres i s'exclamava contra els tècnics municipals que havien plantat moreres al passeig de la platja de Gandia: «¿vostés saben el que han fet, plantar açò ací cara mar? Quan gire un temporal, cremarà tota la fulla!» (Bataller / Narbon 2005: 146). Curiosament, quan el 2012 el govern municipal de Gandia projectà substituir les 200 moreres de la primera línia de mar per palmeres, la raó adduïda no fou aquesta sinó que es va considerar que no donaven una imatge atractiva de la platja, per ser un arbre de fulla caduca: «l'esquelet d'un arbre nu sense fulles no és la millor imatge per donar-li el sentit càlid a la nostra platja», afirmà aleshores un càrrec municipal.

Una mostra més del desdeny que provoca la desmemòria, l'oblit d'un arbre del nostre paisatge. La darrera generació que ha cultivat cucs de seda representa l'últim eco d'una forma de viure que ha acompanyat els valencians durant vora huit segles. El mateix podem dir de les filaneres de la fàbrica d'Almoines, que encara recorden l'olor característica de les crisàlides, el núvol de fum que cobria la filatura i unes mans cremades per l'aigua bullint i tallades pel fil de seda.

De la pèrdua de la riquesa lèxica amb què començàvem l'exposició en parlà ja el rector Joaquim Martí Gadea. A la fi del segle XIX, el lexicògraf de Balones considerà en desús el popular refrany, «qui tinga cucs, que pele fulla»: «Este modisme es deia molt abans, quan es feia eixa collita de seda tan important i de tan grans rendiments, especialment a l'horta de València i a la Ribera; però des que ha decaigut fins a desaparèixer quasi del tot i han arrancat les moreres a penes se diu ja i segurament està destinat a desaparèixer amb el temps sinó tornen a plantar-se les moreres, ni a fer-se les anyades de temps passat» (Martí Gadea, 1891; citat per Farnés, 1994: III, 399).

Com el paisatge, el món que la llengua designa també es transforma. Les moreres no són ja considerades «l'arbre ple de les benediccions de Déu», del qual l'imaginari valencià havia fet nàixer la Mare de Déu de la Salut d'Algemés. El privilegi d'haver conversat amb els darrers colliters de morera de la Safor, ens du a la memòria l'emoció de Josep Maria Escrivà, nascut el 1902 a la Font d'en Carròs, quan pronunciava la consigna sericícola, com un oracle que evoca un món esplendorós presidit per les llustroses moreres: «foc i fulla, que ells pujaran!».

Referències bibliogràfiques

- AGUILAR CIVERA, I. (1990): *El orden industrial en la ciudad: Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*. València. Diputació Provincial de València.
- ARRAMENDIA, J. (1807): *Memoria y suplemento sobre la enfermedad de las moreras, conocida con el nombre de seca*. RSEAPV, 1807, C-47, I Agricultura, núm. 6.
- BALERIOLA, G. (1897): *Cartilla para la propagación de la morera y cría del gusano de seda*. Múrcia. Imprenta Las Provincias de Levante.
- BATALLER CATALÀ, A. (2006): «L'última seda valenciana», *Mètode* 50, p. 47-49.
- (2010): «El lèxic sericícola en els parlars valencians de base castellanoaragonesa», dins E. Casanova (ed.), *Els altres parlars valencians. I Jornada de Parlars Valencians de Base Castellano-aragonesa*. Paiporta. Editorial Denes, p. 27-53.
- (2013): «Erotisme i metaforització sexual en textos populars referits al treball femení en sericicultura i filatura de la seda», dins *Erotisme i tabús en l'etnopoètica*. Barcelona/Alacant/L'Alguer. IEC/ Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert/Arxiu de Tradicions de l'Alguer.
- BATALLER CATALÀ, A. / NARBON CLAVEIRO, C. (2005): *Les paraules de la seda. Llengua i cultura sericícola valenciana*. Gandia. CEIC Alfons el Vell.
- BESÓ ROS, A. (2014): «Pervivències del paisatge de la seda: de l'hort de moreres al de tarongers», *Mètode* 80, p. 28-33.
- BLASCO LAGUNA, R. (1986): *Els Valencians de la Restauració: estudi sobre la composició de la societat valenciana del 1874 al 1902*. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- BOSCH Y JULIÀ, M. (1866): *Memoria sobre la inundación del Júcar en 1864*. Madrid. Imprenta Nacional.
- BOWLES, G. (1775): *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España*. Madrid. Real Academia de la Historia.
- CASAS TORRES, J. M. L. (1944): *La vivienda y los núcleos de población rurales de la huerta de Valencia*. Madrid. Instituto Juan Sebastián Elcano.
- CASEY, J. (1984): «Anatomía de la riqueza en Gandía en 1724», dins *Actes du 1er*

- Colloque sur le Pays Valencien à l'époque moderne*. Pau. Université de Pau, p. 231-243.
- CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid. Imprenta Real.
- CÍSCAR PALLARÉS, E. (1977): *Tierra y señorío en el País Valenciano (1570-1620)*. València. Del Cènia al Segura, 1977.
- COL·LEGI DE L'ART MAJOR DE LA SEDA DE VALÈNCIA (1926) *Fomento de la sericultura valenciana: trabajos realizados desde el mes de diciembre de 1917 a 1º de mayo de 1926*. València. Gráfica Universal.
- COSTA MÁZ, J. (1977): *El Marquesat de Dénia: estudio geográfico*. València. Departament de Geografia de la Universitat de València.
- EIXIMENIS, F. (1983): *Lo Crestià*. Ed. d'A. Hauf. Barcelona, Edicions 62 i la Caixa.
- ESPINALT GARCIA, B. (1786): *Atlante español o descripción general de España: descripción del reyno de Valencia*, Madrid. Imprenta de Hilario Santos Alonso.
- FARNÉS, S. (1994): *Paremiologia catalana comparada*, 8 vol. Barcelona. Columna
- FONTAVELLA GONZÁLEZ, V. (1952): *La huerta de Gandía*. Saragossa. Instituto «Juan Sebastián Elcano» del CSIC.
- FRANCO, V. I. (1803): «Descripción política, civil y rústica de la ciudad de Gandía y su término», dins *Memoria en la que se contiene la población actual de primero, segundo y tercer orden de este Reyno de Valencia, con la historia y estado en que se hallan la ciudad de Gandía y las villas de Pego, Callosa de Ensarrià y Enguera*. València, p. 161-181.
- FRANCH BENAVENT, R. (1997): «La sederia valenciana en el segle XVIII», dins *Art de la seda a la València del segle XVIII*. València. Fundació Bancaixa, p. 9-29.
- (2004): «El cultivo de la morera y las iniciativas para la mejora de la hilatura y el torcido de la seda en el siglo XVIII. El carácter pionero de la fábrica de Vinalesa», dins *Actes del II Congrés d'Estudis de l'Horta Nord*, p. 19-45.
- FUERTES LLOPIS, M. J. (1985): «La seda, según los informes de los cónsules de Francia en Valencia (1816-1845)», *Al-Gezira* 1, p. 185-202.
- FURIÓ, A. (1995): *Història del País Valencià*. València. Institució Alfons el Magnànim.
- GARCIA FRASQUET, G. (1995): *Els bans de Gandia (1830-1874)* València. Colomar /Ajuntament de Gandia/Generalitat Valenciana.
- GONGA, J. E. (2000): *La ciutat i els costums: una aproximació a la vida quotidiana de la Gandia del XIX*. Simat de la Vall-digna. La Xara.

- GONZÁLEZ MARÍN, F. (1951): *El gusano de seda y la morera*, Madrid. Publicaciones del Ministerio de Agricultura, 5a edició.
- LASSALA PALOMARES, V. (1871): *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte litoral del Mediterráneo al sud de la provincia de Valencia dirigida al Exmo. Sr. Ministro de Fomento*, València. Imp. de J. Doménech.
- LOMBARD, H. (1960): *L'Evolution de la sériciculture espagnole: 1910-1960*. Barcelona.
- LLOMBART, C. (1896): «La cullita de la seda», dins *Brots de llorer*. València. Lo Rat Penat, p. 73-79.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1983): *Poesia valenciana completa*, a cura de Lluís Guarner, València. Tres i quatre.
- MADOZ, P. (1844-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones en Ultramar*. Madrid. Est. Literario-tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti, 16 vol.
- MARTÍ GADEA, J. (1891): *Diccionario general valenciano-castellano*. València. J. Canales Romà.
- MAYANS I SISCAR, G. (1976): *Escritos económicos*, Oliva/València. Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva/Diputació Provincial de València.
- Memoria presentada bajo el lema «More Solet Veteri Morum Gestare Colonus. Mos autem ante caret, morus etipsat penit»*, sobre la enfermedad de la seca que padecen las moreras y medios de remediar el daño, RSEAPV, 1803, C-42, V Memoria, núm. 3.6.
- NAVARRO ESPINACH, G. (1992): *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV*. València. Consell Valencià de Cultura.
- PASTEUR, L. (1870): *Études sur la maladie des vers à soie, moyen pratique assuré de la combattre et d'en prévenir le retour*. París, Gauthier-Villars, successeur de Mallet-Bachelier.
- PASTOR ZAPATA, J. L. (1992): *Gandia en la baixa edat mitjana: la vila i el senyoriu dels Borja*. Gandia. CEIC Alfons el Vell.
- PELLICER BATALLER, J. (2004): *Costumari botànic [2]: recerques etnobotàniques a les comarques centrals valencianes*. Picanya. Bullent.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1989): *Propiedad y cambio social: Alzira (1465-1768)*. València. Diputació de València.
- SALELLES CARDONA, G. (1864): *Els sospirs d'un llauraor. Ghoguet en un acte y en vers* [exemplar a Madrid. Biblioteca Nacional].
- SANCHIS GUARNER, M. (1982-1983): *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*, 4 vol. València. Tres i quatre.
- SANTOS ISERN, V. M. (1981): *Cara y cruz de la sedería valenciana (siglos XVIII-XIX)*.

València. Institució Alfons el Magnànim.

SEVILLA PARRA, L. (2002): «La dona treballadora gandiana durant el primer terç del segle XX: entre la influència del catolicisme social i l'acció reivindicativa», dins LA PARRA, S. (coord.): *La memòria amagada. Dones en la història de Gan-*

dia. Gandia. Ajuntament de Gandia, p. 129-200.

UFFICIO NAZIONALE SEME BACHI (1962): *Fasi della riconversione della sericoltura italiana*. Milà. Ufficio Nazionale Seme Bachi.